

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

NEFT MAŞINQAYIRMA SƏNAYESİNDƏ İSTEHSAL POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN YA XŞILAŞDIRILMASI YOLLARI

İxtisas: 5309.01 – “Sənayenin təşkili və dövlət siyasəti”

Elm sahəsi: İqtisad elmləri

İddiaçı : **Ramil Ramiz oğlu Əsgərov**

fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun “Sənaye siyasəti və investisiya problemləri” şöbəsində yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Müşfiq Cəmil oğlu Atakişiyev

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Təbriz Abdulla oğlu Yadigarov

Rəsmi opponetlər: iqtisad elmləri doktoru, dosent
Səbinə İzzət qızı Vəliyeva

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Elman Ələmqulu oğlu Əliyev

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Əbdül-Səməd Həsənağa oğlu Həsənov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən BED 1.10 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri:
_____ iqtisad elmləri doktoru, professor
Nazim Müzəffərli (İmanov)

Dissertasiya şurasının elmi katibi:
_____ iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Sevda Məmməd qızı Seyidova

Elmi seminarın sədri:
_____ iqtisad elmləri doktoru, dosent
Anar Fazil oğlu Abbasov

Dissertasiya işinin ümumi xarakteristikası

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan dünyanın neft və qazla zəngin ölkələrindən biridir. Hələ XIX əsrin birinci yarısında dünyada ilk dəfə neftin sənaye üsulu ilə Azərbaycanda hasilatına başlanması yeni neft maşınqayırma sənayesinin yaranmasının başlanğıcını qoymuşdur.

Keçən əsrin 2-ci yarısında Azərbaycanda 125 nomenklaturada 620-dən çox çeşiddə məhsul istehsal edilmişdi. O zaman SSRİ-də və postsosialist ölkələrində fəaliyyət göstərən neftqazçıxartma idarələrinin elektrik avadanlıqları, maşın və mexanizmlərə, təmir alətlərinə və s. olan tələbatının 75%-ə yaxını məhz Azərbaycanın maşınqayırma müəssisələrinin hesabına ödənilirdi. Lakin keçən əsrin 80-ci illərinin ortalarında Rusiyanın «Uralmaş» zavodunda neft-mədən avadanlıqlarının istehsalına başlanılması Azərbaycanda həmin təyinatlı bir çox məhsulların natural formada həcmünün azalmasına səbəb olmuşdur.

1994-cü ildə Ümummillî Lider H.Əliyevin söyi nəticəsində “Əsrin Müqaviləsi”nin imzalanması Azərbaycanda neft sənayesinin yenidən dirçəlməsinə səbəb oldu. Dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə bağlanmış müqavilə əsasında ölkədə neft hasilatının sürətlə artması yüksək keyfiyyətli neft avadanlıqlarından istifadəni zəruri edirdi. Lakin SSRİ dövründən qalmış neft maşınqayırması zavodlarında belə avadanlıqların istehsal edilməsi mümkün deyildi. Ona görə də transmilli şirkətlər daha çox idxal mallarına üstünlük verdilər. Bazar iqtisadiyyatı modelinə keçid neft-maşınqayırma zavodlarının istehsal tapşırığının həcminə də öz mənfi təsirini göstərdi. Digər tərəfdən həmin müəssisələrin istehsal etdikləri məhsulların beynəlxalq standartlara uyğun olmaması onlara olan tələbatın ildən-ilə azalmasına yol açdı. Nəticədə, ölkədə çoxsaylı neft-maşınqayırma məhsullarına olan ümumi tələbatın mütləq həcmi idxalın hesabına ödənilməsinə gətirib çıxardı və 2010-cu ildə idxalın tərkibində maşınlar, mexanizmlər, elektrik avadanlıqları və aparatların xüsusi çəkisi 28,8%; 2015-ci ildə – 26,7% olmuş, lakin sonrakı illərdə xarici ticarət balansında baş verən dəyişikliklər həmin göstəricinin həddinin tədricən azalmasına imkan vermiş və 2022-ci ildə 20,0%-ə enməsinə

şərtləndirmişdir. Həmin çeşiddə olan idxal məhsullarının qiyməti dinamik xarakter daşıyır və bu da nəticə etibarlı ilə məhsulun maya dəyərinin artmasına şərait yaradır. Son illər yeni maşınqayırma müəssisələrinin yaradılması, texnoparkların, sənaye məhəllələrinin formalaşdırılması, neft-maşınqayırma zavodlarında istehsalın tədricən şaxələndirilməsi həm idxalı əvəz edən və həm də ixrac yönümlü texniki təyinatlı xalq istehlakı məhsullarının istehsalının artmasına imkan yaratmışdır. Bunun nəticəsində, fəaliyyətdə olan neft-maşınqayırma zavodları fasilələrlə və aşağı güclə işləyir, müəssisələrin anbarlarında hazır məhsul qalığı ildən-ilə artır, ixrac məhsullarının xüsusi çəkisi azalır, işçi axıcılığı yüksəkdir. Zavodların çoxu zərərlə işləyir, xarici investisiyalara zəruri ehtiyacı vardır. Müəssisələrdə marketinq fəaliyyəti qeyri-qənaətbəxş təşkil edilmiş, az təkmilləşən funksional idarə strukturu saxlanılır, istehsalın son nəticəsi ilə əməyin ödənişi və motivasiyası arasında üzvi əlaqə təmir edilmir, məhsulun keyfiyyətinə nəzarət sistemində boşluqlar mövcuddur, istehsal prosesində köhnə material, enerji və əmək normalarından istifadə edilir. Bütün bunlar nəticə etibarlı ilə müəssisələrin iqtisadi və istehsal potensiallarından səmərəli istifadə olunmadığını göstərir. Elə həmin səbəbdən də «Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər»də və İnkişaf strategiyasında növbəti onilliklərdə başlıca strateji hədəf: qeyri-neft sektoruna aid edilən sahələrin inkişaf etdirilməsi, dayanıqlı artan rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatı və müasir innovasiyalar məkanı yaratmaq, rəqəmsal iqtisadiyyata keçmək, bütün fəaliyyət sahələrində dövlət özəl tərəfdaşlığı genişləndirmək, yüksək sinerji effekti yaratmaq üçün dövlət sektorunu yeni çağırışlara uyğun formalaşdırmağı təmin etməkdir. Bu baxımdan iqtisadiyyatın bütün sahələri üçün istehsal vasitələri, texniki təyinatlı xalq istehlakı malları istehsal edən maşınqayırma sənayesinin və onun ənənəvi alt-sahəsi hesab edilən elektrik avadanlıqları, maşın və mexanizmlər istehsalı sahələrinin dördüncü sənaye inqilabının tələblərinə uyğun inkişaf etdirilməsi, onların istehsal potensiallarından səmərəli istifadə olunması öz aktuallığını saxlayır.

Deməli, son onilliklər ərzində ciddi tənəzzülə uğrayan neft maşınqayırması sənayesinin yenidən inkişaf etdirilməsi imkanlarının

öyrənilməsi mühüm elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda potensialın ayrı-ayrı növləri – iqtisadi, istehsal, elmi, elmi-texniki, kadr, idarəetmə fərqləndirilir və İnsan potensialı anlayışları müxtəlif metodiki yanaşmalar əsasında təhlil edilir. Bu zaman «istehsal potensialı» anlayışına birmənalı tərif verilmir. Həmin anlayış gah təsərrüfat subyektinin bu və ya digər sahədə fəaliyyət imkanı kimi, gah mövcud ehtiyatların küllüsü kimi baxılmaqda davam edilir. «İqtisadi potensial» məfhumunun mahiyyəti, onun elementləri, əhatə dairəsi üzrə fikirlər də əsaslı şəkildə fərqlənir.

Azərbaycanda maşınqayırma və onun altsahəsi hesab edilən neft-maşınqayırma və elektrotexnika sahələrinin istər sovetlər dövründə, istərsə də suverenlik illərində aktual iqtisadi-təşkilati, texniki-texnoloji, innovativ inkişaf, maliyyə təminatı, məhsulun keyfiyyətinin idarə edilməsi, istehsalın diversifikasiyası, material, enerji və xarici potensiallardan istifadə, idxal-ixrac əməliyyatları, maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi, məhsulun rəqabət qabiliyyəti və sair aspektlər Azərbaycanın iqtisadçı alimləri: Z.Ə.Səmədzadə, Ə.X.Nuriyev, Ş.M.Muradov, A.F.Musayev, M.C.Ataqişiyev, T.N.Əliyev, Ş.T.Əliyev, İ.A.Aslanzadə, T.H.Hüseynov, A.D.Hüseynov, R.P.Sultanova, Q.Ə.Səfərov, S.Süleymanov, G.Z.Yuzbaşıyeva, R.Ş.Muradov, K.S.Bayramov, F.İ.Aslanzadə, E.Ə.İbrahimov, N.Z.Mehdiyeva və başqalarının, xarici ölkə alimlərindən: V.N.Avdeyenkonun, O.B.Benderskaya, T.S.Brönnikova, V.V. Kortininskiy, V.İ.Qromeka, Y.Y.Yereqin, O.V.Karsuntseva, L.D.Revutskiy, O.A.Suxorukova, Q.İ.Usanov, T.Q.Şeşukova və digərlərin əsərlərində tədqiq olunmuşdur. Həmin tədqiqatların əhəmiyyətini azaltmadan onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxtadək neft-maşınqayırma sənayesində istehsal potensiallarından, onun bütün elementləri, əhatə dairəsi, idarə edilməsi mexanizmləri müvafiq dövlət sənədlərinin hədəfləri və prioritetlərinin icrası nəzərə alınmaqla istifadəsinin yaxşılaşdırılması kompleks şəkildə tədqiq edilməsi zərurəti dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsini şərtləndirmiş, elmi yenilikləri, müdafiəyə çıxarılan müddəaların formalaşdırılmasına, məqsəd və vəzifələri müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycanda neft-mədən və elektrik avadanlıqları istehsal edən sənaye müəssisələridir.

Tədqiqatın predmeti Azərbaycanın neft-maşınqayırma sənayesi müəssisələrinin mövcud istehsal potensiallarından istifadənin təşkilati-iqtisadi, texniki-texnoloji mexanizmləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın neft-maşınqayırma sənayesi müəssisələrinin istehsal potensiallarından istifadənin mövcud vəziyyətini kompleks təhlil metodlarının köməyi ilə təhlil edib qiymətləndirmək, ehtiyat imkanlarını aşkara çıxarmaq, onlardan səmərəli istifadə edilməsi üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr alqoritmlə həyata keçirilmişdir:

- **Birincisi**, sənaye müəssisələrində istehsal potensiallarından istifadənin nəzəri-metodoloji aspektləri baxımından:
 - istehsal potensialı, onun mahiyyəti, strukturu və elementləri ilə bağlı iqtisadi ədəbiyyatlarda şərh edilən müxtəlif yanaşmaları müqayisəli şəkildə təsnifləşdirmək;
 - müəssisənin istehsal potensialının qiymətləndirilməsi üçün tətbiq edilən müxtəlif metodların Azərbaycanda neft maşınqayırması sənayesi sahəsinə tətbiqi imkanlarını aşkar etmək;
 - müəssisənin istehsal potensialından istifadənin səmərəliyinin qiymətləndirilməsi üçün müasir iqtisadi ədəbiyyatda şərh edilən metodların müqayisəli təhlilini apararaq onlardan tədqiq edilən sənaye sahələrində istifadəsi imkanlarını aşkara çıxarmaq;
- **İkincisi**, Azərbaycanın neft-maşınqayırma sənayesində istehsal potensialından istifadənin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi prizmalarından:
 - Tədqiq edilən sənaye sahələrində baş verən institusional dəyişikliyi və inkişafı xarakterizə edən göstəricilərin səviyyəsini qiymətləndirmək;
 - Çoxillik statistik, ilkin uçot və hesabat sənədlərinin məlumatları əsasında neft-mədən və elektrik avadanlıqları

istehsal edən müəssisələrin potensiallarından istifadəni xarakterizə edən sistem göstəricilərinin təhlilini aparmaqla müvafiq ehtiyat imkanlarını aşkara çıxarmaq;

- Neft-maşınqayırma sənayesində keyfiyyətin idarə edilməsi sisteminin məhsulların daxili və xarici bazarlarda satışına təsirini qiymətləndirmək;

▪ **Üçüncüsü**, neft-maşınqayırma sənayesi müəssisələrində istehsal potensiallarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi kontekstində:

- Müəssisələrin mövcud aktivlərindən səmərəli istifadə edilməsi imkanlarını müəyyən etmək;
- Sahənin müəssisələrində innovasiya fəaliyyətinin səmərəli təşkili əsasında istehsal potensiallarından istifadənin yaxşılaşdırılması üzrə metodiki və əməli xarakterli tövsiyələr işləyib hazırlamaq;
- Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərin, İnkişaf Strategiyasının uzunmüddətli baxış hədəflərinə və İV sənaye inqilabının tədqiq edilən sənaye müəssisələrinin istehsal potensiallarından istifadə imkanlarının uyğunlaşdırılmasına dair təklif və tövsiyələri irəli sürmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiq edilən sənaye sahəsinin mövcud istehsal potensiallarından istifadənin mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək üçün sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, analitik-statistik qruplaşdırma, GZİT və ABC – təhlil, müsahibə, riyazi-statistik və klaster yanaşma üsullarından istifadə edilmişdir. Həmin metodların real məlumat bazası kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuələri, İqtisadiyyat Nazirliyinin hesabatları və arayışları, neft-mədən və elektrik avadanlıqları istehsal edən sənaye müəssisələrinin ilkin uçot və hesabat sənədlərinin məlumatları, tədqiq edilən problemə həsr edilmiş respublika və beynəlxalq əhəmiyyətli konfransların materialları, internet mənbələri və digər rəsmi məlumatlar təşkil edir.

Müəyyənləşdirilən əsas elmi müddəalar:

Neft-maşınqayırma müəssisələrinin sahə xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla istehsal potensialı, onun mahiyyəti, strukturu və əsas elementlərinin, onların əhatə dairəsinin dəqiqləşdirilməsinə

ehtiyac vardır.

Müəssisənin istehsal potensialının qiymətləndirilməsi üçün kompleks və sistemli yanaşmadan istifadə və bu zaman bütün növ iqtisadi potensiallardan səmərəli istifadəyə üstünlük verilməli, sahə xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaqla qiymətləndirmə üsullarından istifadə edilməlidir.

Neft-mədən və elektrik avadanlıqları istehsalı müəssisələrinin istehsal potensiallarından səmərəli istifadə kontekstindən çıxış edərəkən GZİT və ABC təhlili nəticəsində zəif və təhlükəli tərəflərin müəyyən edilməsi aşkar edilən mövcud ehtiyat imkanlarından səmərəli istifadə edilməsinə hədəflənəcəkdir.

Sahəyə birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolu ilə müəssisənin əsas istehsal fondlarının, texnoloji proseslərin yeniləşdirilməsi onların innovasiya altivliyinin yüksəldilməsi istiqamətində işlək mexanizm tətbiq olunmasına təminat yaradacaqdır.

Neft maşınqayırma müəssisələrini mövcud aktivlərindən səmərəli istifadə edilməsi üçün daha təsirli təşkilati-iqtisadi tədbirlərin icrası sahənin dayanıqlı inkişafına imkan verə bilər.

Neft maşınqayırma sənayesinin innovativ və intensiv inkişafını təmin etmək üçün beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan innovasiya proqramının işlənməsi və onun müvafiq prioritetlərinin müəyyən edilməsi sahədə istehsalın şaxələndirilməsinə, ixrac potensialının artırılmasına şərait yaradacaqdır.

Neft maşınqayırma müəssisəsinin iqtisadi potensiallarından səmərəli istifadənin sosial-iqtisadi İnkişaf Strategiyasının uzunmüddətli baxış hədəflərinə və 4-cü sənaye inqilabının tələlərinə uyğunlaşdırılması qeyri-neft sektorunun inkişafına və bu sahələrin istehsal vasitələri ilə təmin olunması, idxalı əvəz edən məhsulların istehsalı həcmnin artırılmasına imkan vermiş olacaqdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin əsas elmi yeniliklərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Tədqiq edilən problemə dair mövcud ədəbiyyatlarda şərh edilən, iqtisadi potensial anlayışı müqayisəli araşdırılaraq neft-maşınqayırma müəssisələri üçün konkretləşdirilmiş, onun əlamətlər üzrə təsnifatının və əlamətlərinin quruluşuna təkmil prinsiplial

- sxemləri işlənilmişdir;
2. Neft-maşınqayırma müəssisələrinin istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi üçün mövcud metodologiyalar müqayisəli təhlil edilərək qiymətləndirilmiş və determinatorlar müəyyən olunmuşdur;
 3. Azərbaycanın neft-maşınqayırma sənayesində baş verən institusional dəyişiklik, onun inkişafını xarakterizə edən göstəricilər, müəssisələrin ayrı-ayrılıqda istehsal potensialları qiymətləndirilmiş və səmərəlilik səviyyəsi müəyyən edilmiş və bunun əsasında tədqiq edilən sənaye sahəsinin istehsal potensiallarından istifadənin təsir amilləri üzrə riyazi model işlənilmişdir.
 4. Neft-maşınqayırma müəssisələrində strateji idarəetmə modelinin prinsipial strukturu və rəqabət potensialının inkişaf strategiyasının formalaşmasının mərhələləri işlənilib hazırlanmışdır;
 5. Sahədə həyata keçirilməsi vacib olan innovasiya siyasətinin başlıca komponentlərinin əhatə dairəsi müəyyən olunmuş, işlənilməsi və həyata keçirilməsi zəruri hesab edilən innovativ inkişafa dair proqramın strukturu təklif edilmişdir.
 6. Tədqiq edilən sahədə müştərək müəssisələrin və klaster idarəetmə sisteminin yaradılmasının məqsədə uyğunluğu əsaslandırılmış, onların prinsipal strukturu işlənilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində alınmış elmi nəticələrdən, təklif və tövsiyələrdən neft-maşınqayırma sənayesinin mövcud idarə edən və idarə olunan sistemlərinin təkmilləşdirilməsində, sahədə menecmentin mütərəqqi forma və metodlarının tətbiqində, orada investisiya və innovasiya yönümlü məqsədli layihələrin işlənməsi prosesində istehsal potensiallarından istifadəyə mənfi təsir edən amillərin üstünlük səviyyəsinin müəyyən edilməsində, sahədə müştərək müəssisələrin və innovasiya yönümlü klasterin yaradılmasında, müəssisələrin özəlləşdirilməsi prosesində, əldə edilən nəticələrdən sahənin inkişafının proqnozlaşdırılmasında, sahə proqramının işlənilməsində istifadə edilə bilər. Bununla yanaşı, dissertasiyada öz əksini tapmış elmi-praktiki müddəalardan, tövsiyə edilən alqoritmlərdən, təhlilin nəticələrindən təcrübədə istifadə –

müəssisənin aktivlərindən səmərəli istifadə olunmaqla, orada istehsalın diversifikasiyasının genişləndirilməsinə, idxalı əvəz edən və ixrac yönümlü məhsulların həcmnin və xüsusi çəkisinin yüksəldilməsinə, hazır məhsul qalığının məbləğinin azaldılmasına imkan verə bilər. Konkret olaraq tədqiqat işinin yekun materiallarından sənaye müəssisələrinin iqtisadi potensiallarından səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlı dərslər vəsaitlərinin, metodiki tövsiyələrin hazırlanmasında, ali məktəblərdə, «makro və mikro-iqtisadiyyat», «layihələrin idarə edilməsi», «innovasiya menecmenti» və sair fənnlərin tədrisində istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin Moskva və Kiyev şəhərlərində keçirilən beynəlxalq konfranslarda və respublika əhəmiyyətli elmi-praktik konfransda aprobasiyadan keçirilmişdir. Bununla yanaşı, tədqiqatın nəticələri AAK-ın tövsiyə etdiyi yerli və xarici jurnallarda üç tezisi, 10 məqaləsi (onlardan 3 – xaricdə, ikisi RİNS və biri – Scopus bazasında) dərc olunub.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş 125 ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin girişi – 16387 işarə, I fəsil – 59827 işarə, II fəsil – 68872 işarə, III fəsil – 54752 işarə, nəticə – 8016 işarə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı – 17931. İşdəki cədvəllər, şəkillər, diaqramlar və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla dissertasiya işinin həcmi – 207854 işarədən ibarətdir.

Dissertasiya işinin strukturu

GİRİŞ

- I Fəsil Neft-maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensiallarından istifadənin nəzəri və metodoloji əsasları**
- 1.1. İstehsal potensialı, onun mahiyyəti, strukturu və əsas elementləri
 - 1.2. Müəssisənin istehsal potensialından istifadənin metodoloji əsasları
 - 1.3. Müəssisənin istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə sistemli yanaşma
- II Fəsil Azərbaycanın neft maşınqayırma sənayesində istehsal potensialından istifadənin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi**
- 2.1. Azərbaycanın maşınqayırma sənayesində baş verən institusional dəyişikliyin və inkişafını xarakterizə edən göstəricilərin qiymətləndirilməsi
 - 2.2. Neft-maşınqayırma sənayesi müəssisələrinin istehsal potensialından istifadəni xarakterizə edən sistem göstəricilərin təhlili
 - 2.3. Neft maşınqayırma sənayesində keyfiyyətin idarə edilməsi sisteminin təşkilinin məhsulların daxili və xarici bazarlarda satışına təsirinin qiymətləndirilməsi
- III Fəsil Azərbaycanın neft-maşınqayırma sənayesi müəssisələrində istehsal potensialından istifadəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları .**
- 3.1. Neft-maşınqayırma müəssisələrində istehsal aktivlərindən səmərəli istifadə yolları
 - 3.2. İnnovasiya fəaliyyətinin səmərəli təşkili əsasında istehsal potensiallarından istifadənin yaxşılaşdırılması
 - 3.3. Neft maşınqayırma müəssisələrinin istehsal potensialından istifadənin sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyasının uzunmüddətli baxış hədəflərinə və IV sənaye inqilabının tələblərinə uyğunlaşdırılması

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

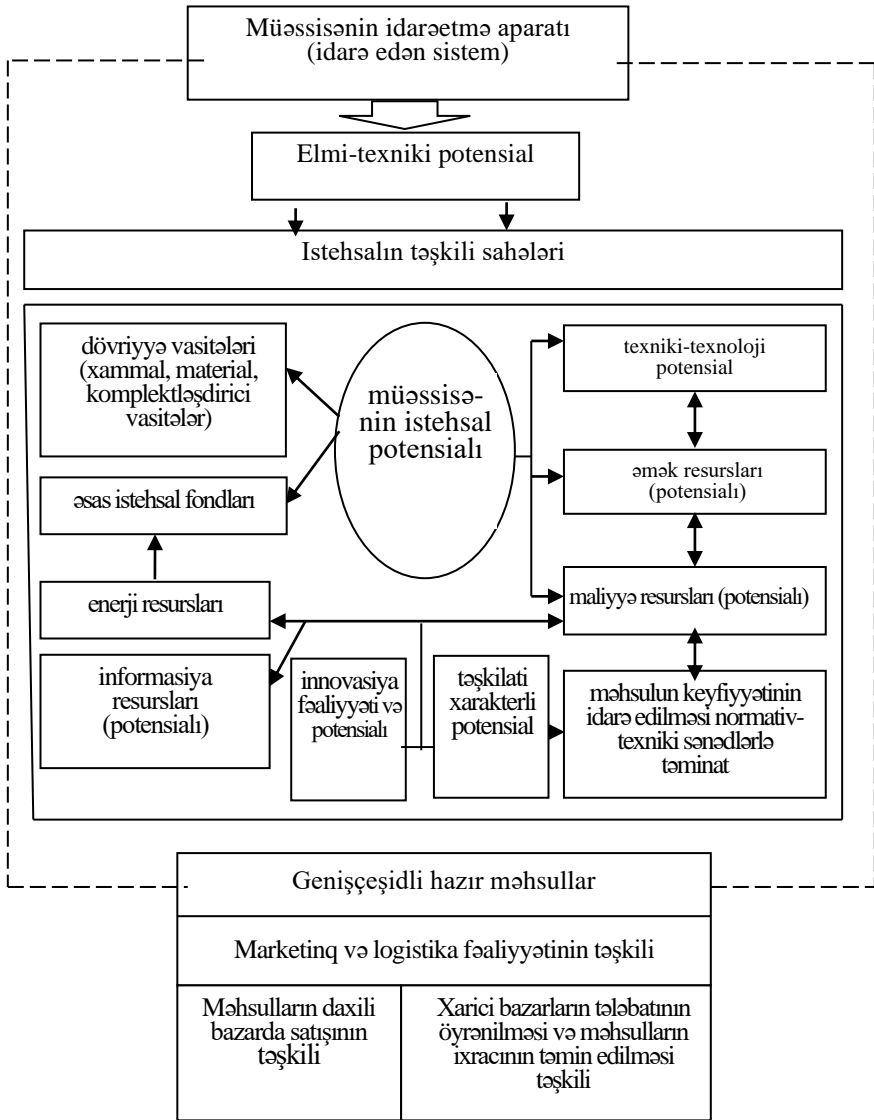
Dissertasiya işinin **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılmış, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar müəyyənləşdirilmiş, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi şərh edilmiş, yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, quruluşu və həcmi barədə məlumatlar təqdim olunmuşdur.

Dissertasiya işinin **“Neft-maşınqayırma müəssisələrində istehsal potensiallarından istifadənin nəzəri və metodoloji əsasları”** adlandırılan I fəsilində tədqiq edilən problemə həsr edilən xarici ölkə və respublika alimlərinin əsərlərinin öyrənilib ümumiləşdirilməsi əsasında istehsal potensialı, iqtisadi potensial anlayışları araşdırılmış, neft maşınqayırma müəssisələrinin iqtisadi-istehsal potensialına dair yanaşmalar tədqiq edilmiş, neft maşınqayırma müəssisələrinin istehsal potensialının əlamətlər üzrə təsnifatının, müəssisələrin iqtisadi ehtiyatları, potensialın formalaşması, istehsal potensialının elementlərinin quruluşunun prinsiplər sxemləri işlənmiş, müəssisənin istehsal potensialının qiymətləndirilməsinin ehtiyat və nəticə yanaşmalarına baxılmış, ondan istifadənin səmərəliliyinin dəyərləndirilməsinin yanaşmaları tədqiq edilmişdir.

Tədqiq edilən problemə dair mövcud ədəbiyyatlarda bütünlükdə potensialın müxtəlif növləri-iqtisadi, istehsal, elmi, elmi-texniki, kənd təsəvvüfünə, idarəetmə fərqləndirilir. Lakin “istehsal potensialı” anlayışına birmənalı tərif verilməyib, onun mahiyyəti, elementləri və əhatə dairəsi üzrə fikirlər əsaslı şəkildə fərqlənir. İqtisadi lüğətdə açıqlanır ki, istehsal potensialı mövcud resurslardan tam istifadə etməklə istehsal oluna bilən real həcmdir. İstehsal potensialı əsas resurs növləri və istehsal amilləri ilə təmin olunmaqla tam istifadə edilir. Potensialın sadalanan növləri sırasında innovasiya, informasiya, bazar, ixrac, idxal, rəqabət potensialı, eləcə də müəssisənin və sənayenin potensialları kimi növlərə diqqət yetirilmir. Araşdırmalar göstərir ki, istər xarici ölkələrin, istərsə də respublikamızın iqtisadçı alimlərinin müasir əsərlərində «potensial» anlayışına birmənalı tərif verilmir.

«Potensial»a gah təsərrüfat subyektinin bu və ya digər sahədə fəaliyyəti kimi, gah mövcud ehtiyatların küllüsü kimi baxılmaqda davam edilir və həmin məvhumu dair baxışlar sahə xüsusiyyəti nəzərə alınmadan şərh olunur. Bunu nəzərə alaraq, işdə potensial məvhumuna təsir amilləri və sahə xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla çoxsaylı tədqiqatçıların yanaşmaları şərh edilmişdir. Onların əhəmiyyətini azaltmadan qeyd edilir ki, istehsal potensialın əlamətlərinə görə daha geniş formada təsnifləşdirmək lazımdır. İşdə neft maşınqayırma müəssisələri üçün xarakterik olan istehsal potensialının əlamətlə üzrə təsnifatının prinsipal sxemi verilmişdir.

Bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda “istehsal potensialı”, “istehsal gücü” ilə eyniləşdirilir. Bizim fikrimizcə, bu yanaşma daha dar çərçivəni özündə ehtiva edir. Odur ki, burada insan amili, elmi-texniki nailiyyət nəzərə alınmalıdır. Ona görə də hazırda “müəssisənin potensialı” məvhumu daha da aktuallaşmış və ona bütün növ potensialları özündə cəmləşdirən iqtisadi potensial kimi baxılır. Müəssisənin istehsal potensialı müəssisənin əsas məqsədini-mənfəət əldə etmək məqsədini reallaşdırmaq üçün zəruri olan əlavə dəyər yaradan potensialdır. İstehsal potensialı daha dinamikdir, həm kəmiyyətcə, həm də keyfiyyətcə dəyişəndir. Müəssisənin maddi-texniki bazası, kədr potensialı, əsas fondların məhsuldarlığı, işçilərin bilik və bacarığı, tətbiq edilən texnologiya, maliyyə ehtiyatları dəyişdikcə müəssisənin istehsal potensialı da dəyişir. Deməli, müəssisənin istehsal potensialının əsas elementləri kimi a) fond, texniki-texnoloji potensialını; b) əmək və enerji potensialını; c) investisiya və maliyyə potensialını; d) innovasiya və təşkilati xarakterli potensialını qəbul etmək daha məqsəduyğundur. Daha geniş mənada tədqiq edilən sahənin xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla istehsal potensialının elementlərinin prinsipal quruluşu 1 saylı şəkildə əks etdirilmişdir.

Şəkil 1. Neft maşınqayırma müəssisələrinin istehsal potensialının elementlərinin quruluşunun prinsiplial sxemi (Müəllif tərəfindən işlənilmişdir)

Qeyd etmək istəyirik ki, müasir dövrdə hər bir müəssisənin istehsal potensialı menecmentin – istehsal prosesinin fasiləsizliyi və ahəngdarlığının təmin edilməsi qanunauyğunluğunun, onun səmərəliliyi və qənaətçiliyi prinsipinin tələblərinə riayət olunması şərti ilə iqtisadi potensialın digər növlərinin davamlı inkişafına təminat yaratmalıdır.

Müasir şəraitdə Müəssisələrin istehsal potensialının (MİP) qiymətləndirilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Tədqiqatda bu yanaşmalardan ikisinə diqqət yetirilir. Birincisi ehtiyatların qiymətləndirilməsi, digəri isə istehsal prosesinin nəticəsinin qiymətləndirilməsidir. Ehtiyat yanaşması – müvafiq ehtiyat məhdudiyyətləri zamanı istehsalat imkanını xarakterizə edir (istehsalat imkanları əyrisi). Nəticə yanaşması isə – mövcud və ya potensial istehsal imkanından istifadənin effektivlik dərəcəsini təyin edir. İstehsal potensialının keyfiyyət göstəricisi və qiymətləndirilməsi – bütün göstərici növlərinin toplusudur.

Müəssisənin istehsal potensialının səviyyəsini təyin etmək üçün çoxsaylı göstəriciləri özündə ehtiva edən tədqiqat istiqamətləri: istehsal elementləri, maddi-texniki təchizat və kadrlardan istifadə komponentlərinin hərəkəti, cari vəziyyəti və istifadəsinin səmərəliliyi aspektləri diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Müəssisənin potensialından istifadəsinin dərəcəsini məhsul istehsalının faktiki həcmnin bazar tələbatına uyğun təklifin ölçüsünə olan nisbətiylə qiymətləndirilməlidir. Bu zaman müxtəlif riyazi-statistik yanaşmaya üstünlük verilməsi işdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin **“Azərbaycanın neft-maşınqayırma sənayesində istehsal potensialından istifadənin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi”** adlanan II fəslində çoxillik statistik, ilkin uçot və hesabat sənədlərinin məlumatları əsasında tədqiq edilən sənaye sahəsində baş verən institusional dəyişiklik, eləcə də onun inkişafını xarakterizə edən göstəricilər təhlil edilib qiymətləndirilmiş, onun əsasında GZİT – təhlilin nəticələri sistemləşdirilmiş, orada yaranan əlavə dəyərin ÜDM-dəki payı hesablanmışdır. Bu fəsilə tədqiq edilən sənaye müəssisələrində istehsal potensialından istifadəni xarakterizə edən sistem göstəriciləri (indikatorları) ayrı-ayrı müəssisələr üzrə ətraflı təhlil edilmişdir.

Onlara əsas istehsal fondlarının dəyəri, əsas kapitalla yönəldilən investisiya, fondlardan istifadə göstəriciləri, aktivlərin və ehtiyatların, məhsul istehsalının həcmi, kadrlardan istifadə, eləcə də istehsal potensialından istifadənin səmərəlilik göstəriciləri təhlil edilərək müvafiq ehtiyat imkanları aşkar edilmiş və onlardan səmərəli istifadə yolları göstərilmişdir.

İşdə respublikada fəaliyyət göstərən maşın və avadanlıqlar istehsalı müəssisələrinin əsas texniki-iqtisadi göstəriciləri ətraflı təhlil edilmiş, özəl mülkiyyətdə olan müəssisələrdə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verdiyi göstərilmişdir, lakin bu dəyişikliyin neft maşınqayırma sahəsində reallığa çevrilmədiyi qeyd edilir. Bunun başlıca səbəbi sahədə əsas kapitalla yönəldilən investisiyanın azalması, əsas fondların yüksək dərəcədə aşınması, əsas növ neft-mədən avadanlıqlarının istehsalını aşağı düşməsi, qalıq məhsulun həcmnin artması, ixrac məhsullarının xüsusi çəkisinin kəskin azalması, sahədə beynəlxalq standartların zəif tətbiq olunması, yüksək işçi axıcılığı və sairədir. Bunu rəsmi statistik məlumatlar da təsdiq edir. Neftqaz sənayesi üçün məhsul istehsal edən müəssisələrin sayı 110 vahiddir. Onların 72,7%-i mikro və kiçik; 27,3%-i isə orta və iri statusa malikdir. Bu tip müəssisələrin 2010-2023-cü illərdə sayı 20 vahid və ya 127,8%; qeyri-dövlət mülkiyyətində olanların sayı isə 23 vahid və ya 144,3% artmışdır. Bu illər ərzində dövlət mülkiyyətində olan eyni təyinatlı müəssisələrin sayı 3 vahid və ya 15% azalmış və 2023-cü ildə 17 vahid təşkil etmişdir. Həmin iqtisadi fəaliyyət sahəsində sayı yüksələn xətlə artan 251 nəfər fərdi sahibkar sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olur.

Təhlil dövründə maşın, mexanizm və avadanlıqlar istehsal edən müəssisələrdə məhsulun (işin, xidmətin) dəyəri 151.2 mln. manatdan 564,7 mln. manata çatmış və yaxud 3,7 dəfə artmışdır. İşçilərin sayı 1,4 min nəfər və ya 135,4%, onların orta aylıq əmək haqqı təxminən 2,0 dəfə artmışdır. Həmin müəssisələrdə əsas məhsul növlərinin natural ifadəyə istehsalını miqdarına nəzər yetirərkən aydın olur ki, 2010-2023-cü illərdə də güc transformatorları, manca naq dəzçagları və elektrik gərginlik naqilləri istisna olmaqla digər əsas növ neft-mədən avadanlıqlarının sayı artıb-azalan xətlə dəyişmiş, 2020-ci ildə bütün dünyada yayılan pandemiya əvvəlki illə

müqayisədə bütün əsas növ neft-mədən avadanlıqlarının sayının azalmasını şərtləndirmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

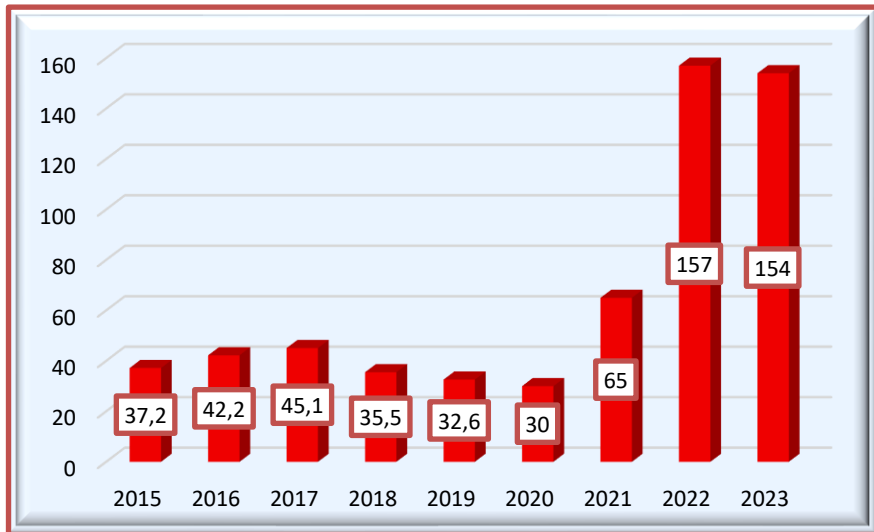
Azərbaycanın neft maşınqayırma sənayesi müəssisələrində əsas məhsul növlərinin natural ifadəsində istehsalı

Əsas məhsul növləri	İ L L Ə R							2010-2023-cü illərdə artım tempi faizlə
	2010	2015	2017	2019	2020	2022	2023	
Fəvvarə armaturu, tonla	112,4	142,6	17,8	182,3	42,4	69,2	66,5	59,1
Şılanqlı quyu nasosları, ədəd	5681	4694	4476	7475	4297	5422	5312	93,5
Mancanaq dəzgahları, ədəd	185	35	185	486	170	440	431	2,3 dəfə
Nasoslar, ədəd	–	–	5542	8744	4718	5892	5935	X
Traktorlar, ədəd	706	955	1421	905	300	588	662	93,7
Qaldırıcı qurğular, ədəd	–	–	156	284	489	86	117	X
Güc transformatorları, ədəd	393	746	1443	3258	1663	606	804	2,1 dəfə
1 kv-da çox gərginlik üçün elektrik cərəyan naqilləri, ton	669	3456	1049	998,7	1509,6	1671	1665	2,5 dəfə

Mənbə: Azərbaycanın sənayesi: statistik məcmuə. Bakı, “DSK”, 2023, s. 50;51 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır. [9]

Adı çəkilən fəaliyyət sferasında diversifikasiya siyasətinin genişləndirilməsi nəticəsində daxili bazarın tələbatına uyğun çoxçeşidli məhsulların istehsalı və satışının düzgün təşkili hazır məhsul qalığının azalmasına da təminat yaratmışdır. Əgər 2015-2017-ci illərdə məhsul qalığının həcmi ildən-ilə artmış, 2020 ilədək

azalmış, sonrakı illərdə kəskin artma meyli müşahidə edilməkdədir. (Diaqram 1).

Diaqram 1. Azərbaycanda maşın və avadanlıqlar istehsal edən müəssisələrin anbarlarında hazır məhsul qalığı mlyn.man (Neft maşınqayırma müəssisələrinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir) [9, s.53]

Qeyd edilən sahədə nöqsan və çatışmazlığın aradan qaldırılması üçün dövlət səviyyəsində neft maşınqayırma sənayesinin davamlı inkişafına dair daha təsirli və təxirəsalınmaz təşkilati-iqtisadi və texniki-texnoloji xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsinə zəruri ehtiyac duyulur. Düşünürəm ki, həmin məqsədlə müvafiq innovativ inkişafa dair yeni sahə proqramının işlənilməsinə ehtiyac vardır. Həmin proqram çərçivəsində tədqiq edilən sənaye sahəsində mütərəqqi menecment formalarının (klaster, maliyyə-sənaye qrupu, müştərək müəssisə və s.) keyfiyyət menecmenti sisteminin tətbiqi təxirəsalınmaz təşkilati tədbirlər sırasına daxil edilməlidir.

Neftqazçıxarma sənayesi üçün də elektrik avadanlıqları, maşın və mexanizmlər istehsal edən müəssisələrin 2010-2023-cü illərdə fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin təhlili göstərir ki, xarici investisiyalar cəlb etməklə yeni istifadəyə verilən müştərək

maşınqayırma müəssisələri sırasında 2015-2018-ci illərdə – texnika avadanlıqları zavodu, müxtəlif diametrlı və yüksək təzyiqlə davamlı hidrotexniki avadanlıqlar müəssisəsi; İSMA BİKES» velosiped istehsalı parkı; Balaxanı sənaye parkı, Neftçala sənaye məhəlləsi; boru-yayma zavodu; Mirgəçevir sənaye parkı; əlvan metallar və terroərintilər zavodu; avtomobil zavodu, yüksək gərginlikli avadanlıqlar zavodu və başqa başqalarını misal göstərmək olar.

Fəaliyyətdə olan maşın və avadanlıqlar istehsalı müəssisələrində 2010-2023-cü illərdə əsas kapitala cəmi 52,9 mln.manat daxili investisiya yönəldilmişdir. Həmin məbləğdə də əsas fondlar istifadəyə verilmişdir. Bu təyinatlı müəssisələrin böyük əksəriyyəti zərərli işlədiyindən istehsalın yeniləşdiril-məsinə əsas mənbə kimi amortizasiya ayırmalarından istifadə olunur. Lakin bu vəsaitin də xeyli hissəsi təyinatı üzrə xərclənir. Təhlilin əhatə etdiyi dövrdə ənənəvi maşın və avadanlıqlar istehsalı müəssisələrinə 1 manat da olsun xarici investisiya xərclənməmişdir. Elə bunun nəticəsidir ki, elektrik avadanlıqları, maşın və mexanizmlər istehsal edən müəssisələrdə əsas istehsal fondlarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər yüksək deyildir. Qeyd edilən illər ərzində elektrik avadanlıqları istehsal edən müəssisələrdə ƏİF-in aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi cəmi 11,5 punkt, yeniləşmə səviyyəsi isə – 5,2 punkt artdığından fondların aşınma səviyyəsi 22,5 punkt azalaraq – 51,6%-ə enmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, təkcə 2010-2023-cü illərdə fəaliyyətdə olan 9 neft maşınqayırma zavodları üzrə əmtəlik məhsul istehsalının həcmi 40%; Bakı Fəhləsi adına zavoda – 76.4%; Bakı Neft Mədən zavodunda – 51,3%; Zabrat maşınqayırma zavodunda – 43 dəfə; Bakı Nef-qaz-mədən avadanlıqları zavodunda – 28,5%; Səbail maşınqayırma zavodunda – 20,7% azalmış, məhsulun artımı isə – Balaxanı, Suraxanı və B.Sərdarov adına maşınqayırma zavodlarında müşahidə edilir. Müəssisələrdə innovasiya məhsulunun həcmi də ildən-ilə azalır. Belə ki, 2016-cı ildə maşın və avadanlıqlar istehsal edən müəssisələrdə 698 min manat məhsul istehsal edildiyi halda, 2020-ci ildə onun məbləği 44 min manata enmiş və yaxud 19,9 dəfə azalmış, sonrakı iki ildə sıfıra enmişdir. Bu sahədə uğur qazanmaq üçün əsas innovativ hədəf idxalı əvəz edən qeyri-neft

sənayesi məhsulları istehsal etməkdir. Bunun üçün tədqiq edilən sahədə məqsədyönlü investisiya – innovasiya layhələri həyata keçirmək və onun Avropada mövcud sistemə, beynəlxalq standartlara və qabaqcıl təcrübəyə uyğun inkişaf etdirməklə, ölkəmizin dünya bazarına fəal çıxışını təmin etmək və orada mövqeyini möhkəmləndirməkdən ibarətdir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün milli standartlar, texniki şərtlər, texnoloji rəqlamentlər, məhsulun keyfiyyətinə nəzarət sistemləri beynəlxalq standartların tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Neft-maşınqayırma sənayesi müəssisələrində istehsalı şaxələndirməklə yaxın gələcəkdə orada milli brendlərin yaradılmasının təşviq edilməsi, keyfiyyət, müştəri məmnunluğu, imic kimi meyarları nəzərdə tutan sənaye brendlərinin hazırlanması, onların xarici ölkələrdə tanınması, həllini gözləyən tədbirlər sırasına edilməsi yüksək iqtisadi səmərə verəcəyi şübhə doğurmur.

Dissertasiya işinin **“Azərbaycanın neft-maşınqayırma sənayesi müəssisələrində istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları”** adlanan üçüncü fəslində neft-maşınqayırma müəssisələrində istehsal aktivlərindən səmərəli istifadə yolları göstərilmiş, rəqabət potensialının, eləcə də marketing potensialının inkişaf istiqamətləri, strategiyanın formalaşması mərhələləri sxem şəklində əks etdirilmiş, sahədə strateji idarəetmənin təklif edilən modelinin prinsipial sxemi işlənilmiş, innovasiya fəaliyyətinin səmərəli təşkili əsasında istehsal potensialından istifadənin yaxşılaşdırılmasına dair tövsiyələr, sahədə həyata keçirilməsi vacib olan innovasiya siyasətinin başlıca komponentlərinin əhatə dairəsinin təsnifləşdirilməsidir.

Tədqiq edilən sahədə mövcud aktivlərdən səmərəli istifadə, o cümlədən həmin sferasının strukturunun diversifikasiyası çoxsaylı amillərdən, istehsalın yüksək texniki-texnoloji durumundan, yüksək ixtisaslı kadrların mövcud olmasından, fasiləsiz və keyfiyyətli xammal təchizatından, sahədə istehsal edilən məhsulların daxili və xarici bazarlardakı həcmindən, elmi-texniki yeniliklərin səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Belə bir şəraitdə maşınqayırma sənayesinə dövlətin dəstəyi müxtəlif tənzimləyicilər, vasitələr, metodlar yolu ilə həyata keçirilir. Azərbaycanın neft-maşınqayırma

müəssisələrinin texniki-texnoloji durumunu əsaslı şəkildə yaxşılaşdırmaq, onların investisiyaya olan zəruri tələbatını ödəmək və bunların əsasında yüksək keyfiyyətli, idxalı əvəz edən, ixrac yönümlü yeni növ məhsul istehsal etmək üçün müştərək müəssisələrin yaradılması yüksək sinerji effekti verə bilər. Müştərək müəssisələrin yaradılması prosesində istehsal prosesinə cəlb edilməyən geniş ərazilərin sahibkarlara satılması müəssisələrin bərpası üçün əlavə vəsaitlərin əldə edilməsinə imkan verəcəkdir. Adı çəkilən müəssisələrin işgüzar aktivliyini yüksəltmək, mənfəət təsir amillərini aradan qaldırmaq üçün onların maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi xərclərin düzgün idarə edilməsindən asılıdır. Həmin müəssisələrin mühasibat balansının məlumatlarının müqayisəli təhlili göstərir ki, artıq 10 ilə yaxın bir dövrdə bütün xərclərin tərkibində material xərcləri 3,2 dəfə, əsas və əlavə əmək haqqı 4,5 dəfə, istehsaldan kənar xərclər 9,3 dəfə, sair idarəetmə xərcləri 15,3% artmışdır. Nəticədə istehsala çəkilən xərclərin artım tempi istehsal həcminin artım tempini 0,9 punkt üstələmişdir. Neft-maşınqayırma müəssisələri üzrə yaranan kreditör boruları debitor borclarını 2,5 dəfədən 3,1 dəfəyədək üstələyir. Kreditör borclarının mütləq hissəsini vaxtında ödənilməyən enerji xərcləri, əmək haqqı, sosial müdafiə fonduna ödənişlər, müxtəlif təyinatlı cərimələr təşkil etmişdir. Orada amortizasiya xərcləri təyinatı üzrə sərf edilmir, idarəetmə sistemində İKT-nin imkanlarından zəif istifadə olunur.

Müasir şəraitdə rəqəmsal iqtisadiyyata keçid neft-maşınqayırma müəssisələrinin də texnoloji imkanlarının artırılmasına müsbət şərait yarada bilər. İlk mərhələdə əsas diqqət dövlət-özəl tərəfdaşlığın genişlənməsinə, biznes fəaliyyətinin dövlət əhəmiyyətli layihələrin icrasına hədəflənməli, texnoloji innovasiyalara çəkilən xərcləri artırmaqla keyfiyyətli və idxalı əvəz edən məhsulların istehsalına nail olmaq lazımdır.

Rəqabət potensialının inkişaf strategiyasını müəyyən etmək üçün hər bir müəssisə üzrə ABC təhlil metodundan istifadə edərək hansı növ neft-mədən avadanlığının istehsalının daha vacib olduğunu müəyyən etmək lazımdır. Bunun üçün ilk növbədə xarici təsir amilləri müəyyən edilib qiymətləndirilməli, daha sonra daxili audit keçirməklə bütün növ zəruri resursların tərkibi, quruluşu, ehtiyatı, istifadə imkanları aşkar

olunmalıdır.

Yalnız bundan sonra rəqabət potensialını qiymətləndirmək və onun beñç-marketingini aparmaq olar. Bütünlükdə, rəqabət potensialının strategiyasının işlənməsi prosesi bir neçə mərhələni özündə əks etdirməlidir (şəkil 1).

MƏRHƏLƏLƏR	I	<ul style="list-style-type: none">▪ xarici təsir amillərinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi;▪ daxili audit əsasında mövcud resursların imkanlarının müəyyən edilməsi
	II	<ul style="list-style-type: none">▪ müxtəlif indikatorların təsnifləşdirilməsi və hesablanması nəticəsində rəqabət potensialının qiymətləndirilməsi
	III	Rəqabət potensialının beñç-marketinginin aparılması yolu ilə nəticələrin dəyərinin qiymətləndirilməsi
	IV	<ul style="list-style-type: none">▪ rəqabət potensialının inkişaf strategiyasının seçilməsi;▪ strategiyanın həyata keçirilməsi üçün mövcud imkanlardan istifadə edilməsi
	V	Material, enerji, əmək və digər növ resurslardan istifadə, ehtiyatların müəyyən edilməsi prosesinin planlaşdırılması
	VI	Rəqabət potensialının monitorinqi və onun strategiyasının icrasına nəzarətin aparılması

Şəkil 1. Neft maşınqayırma sənayesi müəssisələrində rəqabət potensialının inkişaf strategiyasının formalaşdırılması mərhələləri (müəllif tərəfindən işlənilmişdir).

Hesab edirik ki, xarici rəqabət imkanlarının əsasını bazar imkanı təşkil etməlidir, onu görə ki, məhz real bazar şəraitində hər bir müəssisə öz rəqabət üstünlüklərini: bazardakı payının artması, dövlətdən xüsusi sifarişin alınması, müvafiq lisenziyaların əldə edilməsi, güzəştlərdən, dotasiyalardan, subsidiyalardan istifadə, başqa bazara daxil olmaq və mövcud bazardan çıxmaq imkanına malik ola bilər. Bütün bunlar onu göstərir ki, neft-maşınqayırma müəssisələrinin idarə edən və idarə olunan sistemlərində ən zəif yer

məhz həmin potensiallardan düzgün istifadə edilməməsidir.

Müasir dövrdə qloballaşma prosesinin intensivlik, daima artan rəqabət, yeni idarəetmə texnologiyalarının tətbiqinin məqsədyönlü inkişafı innovasiyaların tətbiqinə olan ehtiyacı artırmaqdadır. Hesab edirik ki, neft-maşınqayırma sənayesi müəssisələri üçün vahid sahə klasteri çərçivəsində innovativ inkişaf proqramının işləyib hazırlamaq sahə institutlarının elmi məhsulu kimi çıxış edə bilər.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq birmənalı şəkildə qeyd etmək olar ki, dövlət-özəl əməkdaşlığın genişləndirilməsi müəssisələrdə bütün növ potensiallardan səmərəli istifadəyə təminat yaradır. Hesab edirik ki, Azərbaycanda neft-mədən və elektrik avadanlıqları istehsal edən müəssisələrin özəlləşdirilməsi neqativ halların aradan qaldırılmasına imkan vermiş olacaqdır. İstehsal sahələrindən və ərazilərindən səmərəsiz istifadə edilən, bir və ya iki məhsul istehsal edən kiçik ölçülü neft-maşınqayırma müəssisələrinin birləşdirilərək müasir texniki-texnoloji avadanlıqla təchiz ediləcək olunması yüksək sinerji effekti verə bilər. Bizim fikrimizcə öz ənənəvi istehlakçılarını, bazarlarını xeyli dərəcədə itirən, istehsal gücündən minimum istifadə olunan, fasilələrlə işləyən neft-maşınqayırma müəssisələri arasında daha sıx əlaqə yaratmaq, ortaq problemlərin birgə müəyyənəşdirilməsi və həlli yollarının müəyyən edilməsi, maliyyə, enerji resurslarına qənaət, xarici bazarlara çıxış, müştərəkləşmə layihələrin icrası, sıx kooperasiya əlaqələri yaratmaq, təchizat və logistika işlərində birgə fəaliyyət və digər ümumi xarakterli işlərin vahid idarəetmə sistemində, daha az xərclə icrasına nail olmaq üçün sahəvi klasterin yaradılması vaxtı çatmışdır.

Ölkəmizin neftqazçıxarma sənayesində pərakəndə şəkildə fəaliyyət göstərən təmir bölmələrinin təmərküzləşdirilməsi, onların mövcud maddi-texniki bazasının müasir çağırışlara uyğunlaşdırılması, inovativ fəaliyyətin təşviqi, ixrac edilən neft-mədən avadanlıqlarının həmin ölkələrdə təmiri və quraşdırılması üçün servis mərkəzlərini yaradılması da yaxın gələcəyin hədəflər sırasına daxil edilməlidir.

Tədqiq edilən sənaye sahəsində istehsal aktivlərindən səmərəli istifadəni təmin etmək üçün idarə edən və idarə olunan sistemlərdə İKT texnologiyalarından geniş istifadə etməklə rəqəmsallaşma prosesini intensivləşdirmək mümkün olacaqdır.

Nəticə

Tədqiqat prosesində istifadə edilən sistemli yanaşma və müqayisəli təhlil aşağıdakı nəticələrin formalaşdırılmasına imkan vermişir:

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda istehsal potensialı anlayışına dair çoxsaylı yanaşmaların müqayisəli təhlili göstərir ki, müəssisənin istehsal potensialının qiymətləndirilməsi üçün vahid və yaxud yekdil metodologiya yoxdur. Təklif edilən metodların (yanaşmaların) hər biri istehsal potensialının bu və ya digər amildən (və ya amillərdən) asılı olduğunu iddia edirlər. Bizim fikrimizcə, istehsal potensialını əlamətlərinə görə təsnifləşdirmək lazımdır. İşdə həmin təsnifatın prinsipial sxemi təklif edilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi kimi qeyd etmək olar ki, müəssisənin istehsal potensialının əsas elementlərinə aşağıdakılar aid edilməlidir: fond və texniki-texnoloji potensial; əmək və enerji potensialı; investisiya və maliyyə potensialı; innovasiya və təşkilati xarakterli potensial. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən elektrik avadanlıqları, maşın və mexanizmlər istehsal edən müəssisələrin 76,6%-i mikro və kiçik müəssisələrdir. Maliyyə çatışmazlığı səbəbindən onların çoxu zərərlə işləyir, məhsulları yalnız fərdi bazarda satılır. Sahədə çoxsaylı fərdi sahibkarlar da fəaliyyət göstərir ki, bu da onların innovasiya fəaliyyətinə münbit şərait yaratmır. Müəssisələrin anbarlarında hazır məhsul qalığının həcmi aşağı templə azalır. Bütün bunlar da sahədə yaranan dəyərin ÜDM-dəki payının azalmasına səbəb olur. Elektrik avadanlıqları, maşın və mexanizmlər istehsal edən müəssisələrdə ƏİF-in aktiv hissəsinin aşınma dərəcəsinin 50%-i ötməsi, neft-maşınqayırma müəssisələrində həmin göstəricinin orta hesabla 66,7%, bəzi müəssisələrdə isə – 75-85%-ə çatması orada rəqabətqabiliyyətli və yaxud yeni neft-mədən avadanlığı istehsal etməyə imkan yaratmır. Neft-maşınqayırma zavodlarında əmtəlik və ixrac məhsullarının, eləcə də innovasiya məhsulunun, bütünlükdə isə – istehsal potensiallarından istifadənin səmərəliliyinin aşağı düşməsinə şərtləndirir.

Neft-maşınqayırma sənayesində keyfiyyətin idarə edilməsi sistemlərinin qeyri-qənaətbəxş təşkili orada istehsal edilən məhsulların

xarici bazarlara çıxarılmasına öz mənfi təsirini göstərməkdədir. Məhsulların mütləq əksəriyyəti texniki şərtlər əsasında istehsal edilir. Milli standartların İSO tipli beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Müasir və gələcək dövrün çağırışları kontekstində mülkiyyət formasından asılı olmayaraq fəaliyyətdə olan neft maşınqayırma sənayesi müəssisələrinin rəqabətə davamlılığının təmin edilməsi və onların istehsal potensiallarından səmərəli istifadənin bazasında – nanomateriallar, nanotexnologiyalar və süni intellekt dayanmalıdır.

Təkliflər

Şərh edilən nöqsanların və gözlənilən təhlükələrin aradan qaldırılması, aşkar edilən ehtiyat imkanlarından səmərəli istifadə etmək məqsədilə tədqiq edilən sənaye sahəsində aşağıdakı əməli xarakterli tövsiyələrin həyata keçirilməsi məqsədə uyğun olardı:

- neft-maşınqayırma zavodlarının özəlləşdirilməsi əsasında dövlət özəl tərəfdaşlığın genişləndirilməsi;
- sahəyə birbaşa xarici investisiyaların yönləndirilməsinə dair təsirli layihələrin həyata keçirilməsi;
- kiçik ölçülü və 1-2 növ məhsul istehsal edən zavodların birləşdirilməsi, azad olunan istehsal sahələrində digər iqtisadi fəaliyyət sahələri üçün (kənd təsərrüfatı, yeyinti və yüngül sənaye, məişət, ticarət, iaşə və kommunal sahələri) zəruri olan, hazırda tələbatın idxalın hesabına ödənilən çoxçeşidli məhsullar istehsal edən yeni müəssisələrin yaradılması;
- orta və iri ölçülü neft-maşınqayırma zavodlarının bazasında müştərək və ya xarici investisiyalı müəssisələrin yaradılması;
- alternativ variant kimi neft-maşınqayırma sferasında sahə klasterinin yaradılması və onun strukturuna elmi təşkilatların, layihə investisiyalarının, servis müəssisələrinin, loqistika mərkəzinin daxil edilməsi, eləcə də fərdi sahibkarların yeni avadanlıqlarla təmin olunmaqla həmin struktura cəlb edilməsi;
- orta və iri müəssisələrdə geniş səlahiyyətə malik marketing şöbəsinin yaradılması, onların informasiya bazasının

- təkmilləşdirilməsi, İKT-dən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi;
- neft-maşınqayırma sənayesinin innovativ inkişafını özündə ehtiva edən innovativ sahə proqramının işlənilməsi.
 - neft-maşınqayırma sənayesi müəssisələrinin strateji idarə edilməsi modelinin işlənilməsi.
 - sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərin və İnkişaf Strategiyasının uzunmüddətli baxış hədəflərinə uyğunlaşdırılması üçün aşağıdakıların təcrübədə icrasına diqqət yetirilməsi:
 - Sahədə 4-cü sənaye inqilabına keçidi təmin etmək üçün məqsədli investisiya və innovasiya layihələrinin təxirə salınmadan işlənilməsi və həyata keçirilməsi;
 - Müəssisələrin qlobal dəyər zəncirinin tərkib hissəsinə çevirərək yüksək dəyərə malik milli brendlərin yaradılmasının təşviq edilməsi
 - Müəssisələrdə mövcud aktivlərin optimallaşdırılması və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi;
 - Sahənin şaquli inteqrasiya yanaşmasının tətbiqi əsasında idxaldan asılılığın azaldılması;
 - Azərbaycanın neft-maşınqayırma məhsullarından neft-yaz dəyər zəncirində istifadə potensialının artırılması;
 - İSO və API seriyalı beynəlxalq standartların neft-maşınqayırma müəssisələrində geniş tətbiq edilməsi;

Dissertasiya işinin əsas məzmunu və əldə olunmuş nəticələr müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır.

1. Əsgərov, R.R. Azərbaycan neft maşınqayırma sənayesində istehsal əsas fondlarından səmərəli istifadə // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, - 2013, №4, - s.157-161.
2. Əsgərov, R.R. Azərbaycan neft maşınqayırma müəssisələrində innovasiya aktivliyinin yüksəldilməsi yolları // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan

- olmasının 92 illiyinə həsr olunmuş «Regionların innovativ sosial-iqtisadi inkişafı: reallıqlar və perspektivlər» mövzusunda respublika elmi-praktiki konfransının materialları, - Bakı, 2015, - s.349-351.
3. Əsgərov, R.R. Azərbaycan neft maşınqayırma sənayesində insan potensialından istifadənin mövcud vəziyyəti və idarə edilməsi // - Bakı: Azərbaycan Aqrar Elmi, - 2016, № 5, - s.112-116.
 4. Əsgərov, R.R. İstehsal potensialı, onun mahiyyəti, strukturu və əsas elementləri // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri, - 2016, № 1, - s.210-219.
 5. Əsgərov, R.R. Müəssisənin istehsal potensialının qiymətləndirilməsi metodları // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, № 4, - 2016, -s.45-51.
 6. Əsgərov, R.R. Müəssisənin istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodları // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri, - 2016, №5, -s.87-93.
 7. Əsgərov, R.R. Azərbaycanda neft maşınqayırma müəssisələri və onların əsas iqtisadi göstəricilərinin qiymətləndirilməsi // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri, - 2016, №6, -s.174-180.
 8. Əsgərov, R.R. Azərbaycanın neft maşınqayırma müəssisələrinin istehsal potensialının gücləndirilməsi problemləri və Strateji Yol Xəritəsində özəlləşdirmə hədəfləri // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri, - 2018, № 4, -s.29-35.
 9. Аскеров, Р.Р. Оценка производственного потенциала предприятий нефтяного машиностроения в Азербайджане / - Украина: Международный научный журнал "Интернаука" серия: "Экономические науки", - 2019, №1 (21), - с.31-36.

10. Аскеров, Р.Р. Возможности увеличения производственного потенциала на предприятиях нефтяного машиностроения Азербайджана / - Москва: Экономика и предпринимательство, - 2019, № 7 (108) (Vol. 13 Nom. 7), -1303-1309.
11. Аскеров, Р.Р. Методологические аспекты производственного потенциала предприятий нефтяного машиностроения/ 54я Международная научная конференция ЕНО (август 2019) Научные аспекты современных исследований/ Сборник научных работ 54й Международной научной конференции Евразийского Научного Объединения. -Москва: ЕНО, № 8 (54). - 284 с. стр.158-160.
12. Аскеров, Р.Р. Прогнозирование объема реализации продукции на предприятиях Азербайджанского нефтяного машиностроения с применением функции Кобба-Дугласа. Научной форум: Экономика и менеджмент. Сборник статей по материалам 34 международной научно-практической конференции №1(34), Москва, 2020, с.59-65
13. Gulaliyev, M., Yuzbashiyeva, G. Askerov, R. et.al. Consumer surplus changing in the transition from state natural monopoly to the competitive market in the electricity sector in the developing countries: Azerbaijan case // International Journal of Energy Economics and Policy, Scopus, - 2020, Vol.10, № 2, - p.165-275.

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ 2025-ci il tarixində saat _____ –da Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən BED-1.10 dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid pr. 115

Dissertasiya ilə Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında (economics.com.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 05.05.2025
Kağızın formatı: A5
Həcmi: 37 916 işarə
Tiraj: 100 ədəd